De historische ontwikkeling van de verhouding tusschen boer en landarbeider

Rede van Dr. E. W. HOFSTEE te Groningen, gehouden in de Algemeene Vergadering der Gron. Mij. v. Landbouw op 18 Dec. 1945

Mijnheer de Voorzitter, geachte aanwezigen,

Toen eenigen tijd geleden Uw Dagelijksch Bestuur mij uitnoodigde op deze vergadering tot U te spreken, noemde het als onderwerp de geschiedkundige ontwikkeling van de verhouding tusschen boer en landarbeider, zonder hieraan eenige nadere omschrijving of beperking toe te voegen. Ik meende daarin de vrijheid te mogen vinden om binnen dit groote raam zelf mijn terrein iets nader af te bakenen. Ik heb mij daarbij laten leiden door de gedachte, dat de reden, dat Uw bestuur mij uitnoodigde om speciaal dit onderwerp voor U te bespreken, niet alleen moest worden gezocht in zuiver historisch-wetenschappelijke belangstelling, doch ook wel degelijk in de actualiteit, die het vraagstuk van de verhouding van den boer tot zijn medewerker in het bedrijf thans opnieuw heeft. De vraag, hoe deze verhouding zich in de toekomst zal moeten ontwikkelen en met welke middelen deze ontwikkeling kan worden bevorderd, houdt velen thans bezig en ik vermoed, dat men bij het kiezen van dit onderwerp ook wel de gedachte zal hebben gehad, dat een historische beschouwing over dit onderwerp er toe zou kunnen meewerken om den in de toekomst te volgen weg duidelijker te zien.

In verband hiermee heb ik mij, om te beginnen, in hoofdzaak beperkt tot de provincie Groningen. U hebt immers in de eerste plaats te maken met de verhoudingen in Uw eigen bedrijf en in Uw eigen gebied, zoodat ook de ontwikkeling in het verleden in deze provincie voor U in de eerste plaats van practisch belang is. Hier komt trouwens bij, dat nergens in Nederland, zoowel in het verleden als thans, het vraagstuk van de verhouding boer-landarbeider zoo scherp en duidelijk naar voren is getreden als in Groningen, zoodat men hier, beter dan waar ook, de ontwikkeling hiervan kan leeren kennen. In de tweede plaats heb ik de vrijheid genomen om hier en daar de lijnen uit het verleden door te trekken tot het heden en tot de toekomst om zoodoende duidelijk te laten uitkomen tot welke conclusies ten opzichte van de huidige situatie de historische ontwikkeling aanleiding geeft. In dit verband moge ik misschien nog een opmerking maken, die voor het goed verstaan van het volgende van belang kan zijn. Als elke kwestie, waarin men persoonlijk is betrokken, is het vraagstuk van de verhouding boer-landarbeider voor degenen, die dit aangaat, in meerdere of mindere mate met gevoelens geladen; het raakt niet alleen het verstand, doch ook het gemoed en men is gemakkelijk geneigd om in dengene, dien men er over hoort spreken, een voor- of tegenstander te zien.

Ik wijs U er met nadruk op, dat ik mij hier geen partij stel. Ik verdedig of bestrijd hier geen van beide belanghebbende

groepen, doch tracht U slechts de werkelijkheid te laten zien, zooals ze naar mijn meening uit de feiten spreekt. U zult misschien dingen hooren, die U aangenaam in de ooren klinken en andere, die minder aangenaam om te hooren zijn. Het eene is niet bedoeld om U te vleien, het andere niet om U te kwetsen; in beide gevallen bedoel ik slechts datgene te zeggen, wat naar mijn meening juist is. Ik meen overigens, dat we thans gelukkig het vraagstuk van de verhouding boer-arbeider in Groningen met minder kans op misverstand openlijk kunnen behandelen dan een 15 à 20 jaar geleden.

Wie tracht de ontwikkeling van de verhouding tusschen boer en arbeider in de geschiedenis na te speuren, komt al spoedig tot de conclusie, dat bronnen hiervoor, althans vóór het einde van de 18de eeuw, schaarsch zijn. Voor dien tijd vinden wij de figuur van den landarbeider, en dus ook zijn verhouding tot den boer, practisch niet genoemd. Dit beteekent niet, dat er geen landarbeiders waren. Nadat tegen het einde van de Middeleeuwen — en in Groningen reeds vrij vroeg in de Middeleeuwen — de onvrije arbeid, de lijfeigenschap te platten lande verdwijnt, treedt daarvoor de vrije arbeid in het boerenbedrijf, dus de landarbeider, in de plaats. Veel meer weten we echter ook niet en we zullen wel nooit veel meer te weten komen. Dat dit zoo is, ligt aan de — overigens zeer begrijpelijke — eigenaardigheid van de geschiedschrijving. Wat de samenstellers van de kronieken en geschiedboeken in den loop der eeuwen hebben neergeschreven en daarmee voor het nageslacht hebben bewaard, is datgene, wat hun bijzondere aandacht trok, dat wil dus zeggen, het buitengewone, het opvallende. Het alledaagsche, het gewone, al wat niet opviel, werd niet vastgelegd en bleef daarom voor ons verborgen, hoe belangwekkend het van ons standpunt uit gezien ook geweest mag zijn. Uit dit stilzwijgen mogen we echter de conclusies trekken, dat in de lange periode van de Middeleeuwen tot de 18de eeuw in de verhouding tusschen boer en landarbeider geen groote, althans geen plotselinge veranderingen ingetreden zijn en dat deze verhouding nooit ernstig verstoord is geweest. Was dit wel het geval geweest, de geschiedbronnen zouden het ons zeker hebben vermeld; de arbeidsverhoudingen in bepaalde takken van industrie, in het bijzonder de lakenindustrie, die reeds in de Middeleeuwen tot moeilijkheden aanleiding gaven, zijn den geschiedschrijver geenszins ongemerkt voorbij gegaan.

Was vermoedelijk dus in wezen de verhouding tusschen boer en landarbeider in het midden van de 18de eeuw feitelijk geen andere dan in de eeuwen, die daaraan vooraf gingen, in de tweede helft van de 18de eeuw worden geleidelijk in onze geheele samenleving de symptomen merkbaar van de komst van een nieuwen tijd, den modernen tijd, die deze verhouding grondig zou wijzigen.

Een der meest opvallende verschijnselen van den modernen tijd is, dat de economische en maatschappelijke verschijnselen zich in een enorm snel tempo gaan wijzigen en ontwikkelen, ook te platten lande. Zoo snel werd de ontwikkeling, dat gedurende een menschenleeftijd het geheele maatschappelijke leven duidelijk van karakter veranderde. Dit had tengevolge, dat de menschheid, in tegenstelling met vroegere eeuwen, zich van deze veranderingen duidelijk

bewust werd. Hieraan danken wij, dat men aan deze veranderingen aandacht ging besteden en vergelijkingen ging trekken met den vroegeren toestand. Het zijn deze vergelijkingen, voor zoover het betreft de toestanden te platten lande, die ons voor het eerst de mogelijkheid geven ons een duidelijk beeld van de verhoudingen tusschen boer en arbeider te verschaffen. Omstreeks het midden van de vorige eeuw, als de veranderingen op allerlei gebied zich duidelijk demonstreeren, zien wij verschillende schrijvers zich bezig houden met een vergelijking van den toestand te platten lande in hun tijd met de toestanden in de tweede helft van de 18de eeuw, dus vóór de moderne ontwikkeling begon. Zoo gaf b.v. in 1856 het Genootschap ter Bevordering der Nijverheid te Onderdendam, de voorgangster der Groninger Maatschappij van Landbouw, aan haar afdeelingen het vraagpunt op: „Wat is bij de afdeelingen bekend nopens de veranderingen, die gedurende de laatst verloopen honderd jaren, zoowel in het huiselijk leven, als in het bedrijf van den landman, zijn voorgevallen en opmerking verdienen?" In de antwoorden, die hierop binnenkwamen van de afdeelingen Beerta, Appingedam en Leens, vindt men gegevens o.a. over de verhouding tusschen boer en landarbeider in de 18de eeuw, die thans voor ons van onvervangbare waarde zijn.

Wat uit de antwoorden op dit vraagpunt en verschillende andere geschriften, welke omstreeks dezen tijd en vroeger zijn verschenen, valt op te maken, leidt tot de conclusie, dat in de tweede helft van de 18de eeuw de verhouding tusschen boer en landarbeider in Groningen algemeen nog werd gekenmerkt door wat men pleegt aan te duiden als de patriarchale sfeer. Wil men deze patriarchale verhouding in enkele korte woorden karakteriseeren, dan kan men zeggen, dat zij van den kant van den arbeider werd gekenmerkt door vertrouwen en afhankelijkheid, van den kant van den boer door gezag en verantwoordelijkheid. Boer en arbeider stonden met elkaar op voet van vertrouwelijkheid. Hun levenssfeer was dezelfde, zij interesseerden zich voor dezelfde dingen, hun genoegens en ontspanningen vertoonden weinig verschil. Al was misschien soms de ontwikkeling van den boer iets grooter dan die van den arbeider, het onderscheid was niet zoo groot, dat hun geestelijk leven verschillen van beteekenis vertoonde. Boer en arbeidskrachten leefden op de boerderij samen als één gezin, hetgeen zich onder meer uiterlijk demonstreerde in het gezamenlijk eten in de groote woonkeuken, die toen meestal nog het eenige vertrek in de boerderij op de Groninger klei vormde. Zooals in een gezin de zorg van het gezinshoofd voor een gezinslid, dat met hem in zijn bedrijf samenwerkt, niet eindigt met het betalen van een vastgesteld loon voor een verrichte prestatie, zoo eindigde in de 18de eeuw de zorg van den boer voor zijn arbeidskrachten ook niet met een financieele tegenprestatie voor den verrichten arbeid. De boer, en wat misschien nog meer zegt, ook de boerin voelden zich verantwoordelijk voor het geheele materieele en geestelijke welzijn van hun personeel. Hoewel het levenspeil in het midden van de 18de eeuw naar onze maatstaven nog uitermate laag was en het landarbeidersbestaan alles, wat naar luxe zweemde, miste, mag men aannemen, dat de boer, zoolang op de boerderij nog te eten was, zijn medewerker niet liet hongeren. Voor zoover dit valt na te gaan, kwam los personeel in dezen tijd feitelijk niet voor. Het

verschijnsel, dat tegen den herfst een groot deel van het personeel naar huis werd gestuurd en dan verder maar moest zien, dat het rond kwam of op kosten van de overheid leefde, was toen onbekend. Gedeeltelijk kwam dit voort uit de van de tegenwoordige afwijkende bedrijfsstructuur; het grasland overheerschte op de Groninger klei toen nog in sterke mate; zelfs in het Oldambt was het gemengde bedrijf regel en als gevolg daarvan was het verschil tusschen de arbeidsbehoefte in den zomer en die in den winter veel geringer dan thans. Belangrijker was echter, dat in dien tijd de gedachte, dat de arbeid een artikel was, waarvan men zich op de arbeidsmarkt voorzag en waarvan men zich weer ontdeed, als de behoefte niet meer aanwezig was, op het platteland nog niet bestond. Het strikt zakelijke karakter, dat de arbeidsverhoudingen in de 19de eeuw, ook te platten lande, meer en meer is gaan beheerschen, had zich toen nog niet ontwikkeld; het persoonlijke, het menschelijke, overheerschte nog. Men sloot geen arbeidscontract met een werknemer, een arbeidskracht, men nam een mensch in dienst en voor dezen mensch nam men daarmee als vanzelf de zorg op zich.

Niet alleen lichamelijk droeg men zorg voor zijn dienstbaren, doch ook geestelijk. Vooral het inwonende personeel werd door boer en boerin in het oog gehouden; men zorgde voor het vervullen van de toen nog algemeen in eere gehouden religieuze plichten, men hield toezicht op de verhouding tusschen het mannelijke en vrouwelijke personeel, kortom, men deed datgene, wat men doet ten opzichte van personen, waarvoor men verantwoordelijkheid draagt.

Met het gezin van het uitwonende personeel was er regelmatig contact. Voor zoover de arbeidersvrouw niet regelmatig op de boerderij kwam als hulpkracht voor bedrijf en gezin, kwam ze daar in ieder geval op familie- en andere hoogtijdagen een bezoek afsteken, terwijl omgekeerd de boerin en de boer deelnamen in de belangrijke gebeurtenissen in het arbeidersgezin.

Boer en arbeider en alles, wat daar bij hoorde, vormde dus met elkaar een klein gemeenschapje, dat zich concentreerde om de boerderij. Voor de arbeiders was de boer „hun" boer, de boerderij „hun" boerderij.

Bestond er dus in dit kleine wereldje om de boerderij een sfeer van vertrouwelijkheid en gemeenzaamheid, men dient zich dit niet zoo voor te stellen, dat boer en arbeider hierin volkomen elkaars gelijken waren. Integendeel, de boer was hierin de heerschende figuur. Zijn wil was daar wet. Men moet zich den 18de eeuwschen landarbeider niet voorstellen als een zelfbewuste figuur, die zich volkomen zijn eigen baas voelde, doch als een dienaar, die zich afhankelijk wist van zijn broodheer. Boer en arbeider zaten aan één tafel, maar aan het hoofd van de tafel zat de boer en aan het ondereind de arbeider en men was er vast van overtuigd, dat dit zoo behoorde en dat dit juist was.

Niet alleen op de boerderij, maar ook daar buiten, in de dorpsgemeenschap, heerschte de boer. Vooral in het Oosten van de provincie, waar zich geen groep van jonkers had kunnen ontwikkelen, deelden de boeren de lakens uit in de kerk, het waterschapswezen en de rest van het openbare leven en hun gezag was onbestreden.

„Wat de heeren wijzen, moeten de gekken prijzen", zei het oud-Hollandsche gezegde, waarmee bedoeld was, dat het volk zonder kritiek had te aanvaarden, wat de regenten juist achtten. Wanneer men voor regenten, boeren leest en voor het volk, de landarbeiders en de rest van de dorpsbewoners, dan heeft men zoo ongeveer een beeld van de verhoudingen in dit opzicht op een Groninger dorp in de 18de eeuw.

Deze ondergeschiktheid en afhankelijkheid heeft echter den 18de eeuwschen landarbeider in het algemeen niet tot tegenstand geprikkeld. Van een maatschappelijken strijd tusschen boer en arbeider was geen sprake. Men aanvaardde de bestaande verhoudingen als natuurlijk en van God gewild. Wel was de tijd van de Fransche revolutie, waarbij de burgerij den eisch zou stellen van politieke gelijkheid, niet ver meer, doch dat van de zijde van de arbeiders de eisch van maatschappelijke gelijkheid zou worden gesteld, zou nog meer dan een eeuw duren. Natuurlijk waren er wel eens individueele personen, die blijk gaven met hun bestaan niet tevreden te zijn, maar van een massale ontevredenheid was geen sprake.

Zooals ik reeds opmerkte, was het eind van de 18de eeuw tegelijkertijd het eind van een eeuwenlange periode, waarin de sociale verhoudingen te platten lande in deze provincie feitelijk niet veranderden. Wil men begrijpen, waarin de geweldige veranderingen, die sinds dien tijd plaatsgrepen, hun oorsprong vonden, dan dient men in de eerste plaats aandacht te schenken aan de groote veranderingen, welke sindsdien in het economisch denken en in de bedrijfsvoering van den Groninger boer plaats vonden, Het is niet zoo eenvoudig na te gaan, welke oorzaken den Groninger boer van een traditioneel handelend, door sleur en gewoonte beheerscht mensch tot een modernen kapitalistischen ondernemer maakten. Ongetwijfeld hebben geestelijke invloeden van buitenaf hierbij een rol gespeeld, doch daarnaast hebben ook invloeden van binnenuit gewerkt. Zeker heeft o.a. de aan het eind van de 18de eeuw in ongekenden omvang optredende runderpest hierin een rol van beteekenis gespeeld. Deze veeziekte, die dikwijls tengevolge had, dat de boeren eenige malen achtereen hun geheelen stal zagen uitsterven, is een der voornaamste oorzaken geweest, dat de provincie Groningen, die tot in het midden van de 18de eeuw, evenals de provincie Friesland, in hoofdzaak een veeteeltgebied was, tot een overheerschend akkerbouwgebied is geworden. Het gebrek aan vee, dat door de runderpest ontstond en de vrees, dat zij nogmaals hun geheelen veestapel zouden verliezen, dreef de boeren er toe een groot deel van het grasland te gaan scheuren en daarmee dus over te gaan tot een geheel ander bedrijfstype.

Men moet over de beteekenis hiervan niet te gering denken. Nog heden ten dage is het scheuren van oud grasland een stap, waartoe een boer niet gemakkelijk overgaat, voor dien tijd was het een revolutionnaire daad. Het was een breuk met de traditie. Bovendien dwong het den boer zich te gaan verdiepen in allerlei vraagstukken, waar hij vroeger niet mee te maken had gehad. De overgang tot den akkerbouw dwong tot betere afwatering, de boer moest zich bezig gaan houden met vraagstukken als vruchtwisseling en gewassenkeuze, de arbeidsverdeeling in het bedrijf moest een belangrijke verandering ondergaan en in het bedrijfsgebouw moesten veranderingen worden aangebracht, kortom de boer moest zich los-

maken van de oude sleur en andere wegen gaan volgen dan die der vaderen.

Het was een toevallige samenloop van omstandigheden, dat juist in dezen tijd vanuit Engeland nieuwe denkbeelden over de landbouwtechniek in West-Europa begonnen door te dringen. In het algemeen was de belangstelling voor deze ideeën in ons land grootendeels beperkt tot intellectueelen, die buiten den eigenlijken landbouw stonden. In Groningen echter, waar de boerenstand een hoogere ontwikkeling had dan in de meeste andere deelen van ons land, maakten ook de boeren zelf met deze nieuwe opvattingen kennis. De gedwongen verandering in het bedrijf, waartoe de Groninger boer in die dagen overging, maakte de waarde van deze nieuwe denkbeelden en de neiging om ze over te nemen des te grooter. De invloed van de nieuwe ideeën is in Groningen aan het eind van de 18de eeuw dan ook reeds duidelijk merkbaar.

Een zeer belangrijke rol speelde verder de belangrijke stijging van de graanprijzen, welke zich aan het eind van de 18de eeuw en in het begin van de 19de eeuw heeft voorgedaan. Een hl tarwe deed aan de graanbeurs te Groningen in 1787, toen de prijzen reeds belangrijk hooger lagen dan in de voorafgaande periode, gemiddeld f 5.32, doch in 1795 was de gemiddelde prijs over het geheele jaar reeds gestegen tot f 12.80, terwijl in den Franschen tijd nog aanzienlijk hoogere prijzen werden bereikt. Deze, vooral in dien tijd, geweldige prijsverhooging, heeft op het Groninger platteland grooten invloed gehad op het geheele maatschappelijke leven. Niet alleen, dat de boeren hierdoor tot een ongekende welvaart kwamen, doch ze heeft er in sterke mate toe meegewerkt om de breuk met de traditie, die door allerlei oorzaken aan het eind van de 18de eeuw en in het begin van de 19de eeuw reeds was ontstaan, te versnellen en te versterken. Het vlug verworven kapitaal gaf de mogelijkheid om de nieuwe werkwijzen, die met het scheuren van het grasland enz. gepaard gingen, door te voeren. En wat vooral belangrijk was, men leerde geld uitgeven. De ouderwetsche boerenzuinigheid, die iederen cent, die werd uitgegeven, als een verlies beschouwde, paste niet bij den modernen geest, die bezig was zich te ontwikkelen en de gemakkelijke wijze, waarop het geld in dien tijd werd verdiend, hielp hen om te leeren, waar noodig geld uit te geven om daardoor het bedrijf te verbeteren en de opbrengst te verhoogen. De boer leerde een van de grondslagen van de moderne economische opvattingen, n.l. dat men geld moet uitgeven om geld te verdienen.

Zoo wijzigden zich tusschen 1775 en 1815 de economische opvattingen van den boer van de Groninger klei en trouwens ook van de Groninger Veenkoloniën en werd hier de grondslag gelegd voor het moderne landbouwbedrijf. Natuurlijk werden niet allen in dezelfde mate van de nieuwe denkbeelden doordrongen, doch in de groote lijn gezien brak een nieuwe geest zich baan.

In 1843 schrijft J. F. Zijlker, boer in Nieuw-Beerta en een der stichters van de afdeeling Beerta van de Maatschappij van Nijverheid te Onderdendam, het volgende over de boeren van zijn tijd: „De landbouwer toch is de landbouwer van de vorige eeuw niet meer. Voor lichamelijke kracht en geschiktheid tot handenarbeid is thans huishoudelijke oekonomie en beredeneerd overleg in de plaats getreden. Voor bekrompen spaarzaamheid

ter vermijding van geldelijk voorschot tot verbetering en verfraaiing des akkers en alles, wat tot den landbouw behoort, voor de wering van arbeidsvolk en daaruit voortspruitend arbeidsloon, heeft thans de plaats ingenomen een oordeelkundige kansrekening voor de toekomst of er met den inleg van een gulden ook weder een daalder aan kapitaal en rente te winnen valt...."

U ziet, ook de tijdgenooten waren zich er van bewust, dat er omstreeks de eeuwwisseling groote veranderingen hadden plaats gevonden in het economisch denken van den boer en in de wijze, waarop hij zijn bedrijf uitoefende.

Deze diepgaande veranderingen in het bedrijf en in het economisch denken van den Groninger boer gingen gepaard met minstens even belangrijke wijzigingen in het geheele maatschappelijke en cultureele leven van den boerenstand. Nog in het midden van de 18de eeuw was, zooals ik trouwens reeds schetste, de Groninger boer een boer in den ouderwetschen zin van het woord. Hij werkte zelf hard van den vroegen morgen tot den laten avond in het bedrijf, zijn leven was sober, zijn cultureele behoeften en zijn ontspanningen eenvoudig.

Reeds aan het eind van de 18de eeuw begint hierin een zekere verandering in te treden. De dan reeds optredende hoogere graanprijzen leiden tot een verhoogde welvaart, die, zooals uit verschillende uitlatingen valt op te maken, reeds de afgunst van de stedelijke bevolking opwekten. In den Franschen tijd echter, toen de graanprijzen soms stegen tot 18 gulden per mud, ontstond een ongekende rijkdom, die — zooals tijdgenooten het uitdrukten — „den landmansstand tot een nooit bereikte hoogte verheft". In allerlei dingen kwam de grootere welvaart tot uiting, o.a. in verbetering en vernieuwing van de boerenwoning. Gedeeltelijk bouwde men nieuw, omdat de oude Groninger schuur niet meer voldeed uit bedrijfsoogpunt door den toegenomen graanbouw. Men bouwde echter vooral, omdat men tengevolge van de verhoogde welvaart veel hoogere eischen stelde aan de woningen. De oude huizen met als eenig vertrek de groote woonkeuken, verdwenen, huizen met meerdere vertrekken, het zgn. „Oldambtster spul", kwamen er voor in de plaats.

Niet alleen op materieel gebied, ook op geestelijk gebied deed zich een groote verandering voor. De belangstelling voor de nieuwe landbouwwetenschap stond niet op zichzelf. Was in het midden van de 18de eeuw in den regel Vader Cats de eenige lectuur, die naast den Bijbel door de Groninger boeren werd gelezen, reeds in de laatste helft van deze eeuw komt daar verandering in. Naast de boeken over landbouwkunde vindt men bij de meer ontwikkelden dan reeds boeken, waarin de nieuwe denkbeelden van de 18de eeuw werden ontwikkeld. Vele predikanten op het platteland in de tweede helft van de 18de eeuw waren nieuwlichters en patriotten en zij vonden bij tal van boeren belangstelling voor de ideeën van de verlichting. De vertaling van het boekje van Payne, „Age of Reason", dat de rationalistische denkbeelden propageerde, vond bij tal van boeren groote interesse.

Zal het aanvankelijk een minderheid geweest zijn, waar zich een ruimere cultureele belangstelling deed gevoelen, geleidelijk nam het aantal toe. Meer en meer ging de boerenstand prijs

stellen op een goede algemeene ontwikkeling, steeds grooter werd het aantal, dat in zijn belangstelling verder ging dan den engen dagelijkschen levenskring.

Gaf de Fransche tijd — ondanks de materieele welvaart was dit voor de plattelandsbevolking, als voor ieder ander, toch ook een sombere en drukkende tijd — een zekeren terugslag te zien op het rationalisme, dat zich in de 18de eeuw had ontwikkeld, na deze jaren zien we het geestelijke leven van de boeren met volle vaart koersen in de richting van wat men noemt de moderne denkbeelden. Kerkelijk demonstreert zich dat in een steeds verder gaande vrijzinnigheid, op politiek en maatschappelijk gebied in een steeds sterkere sympathie voor de liberale denkbeelden. Liberalisme en vrijzinnigheid hebben verder de geheele 19de eeuw het geestelijke leven van de Groninger boeren voor het overgroote gedeelte beheerscht en hun houding ten opzichte van maatschappelijke en geestelijke problemen in hoofdzaak bepaald.

Ik heb bij de wijzigingen in het maatschappelijke, economische en cultureele leven van de Groninger boeren aan het eind van de 18de eeuw en in het begin van de 19de eeuw zoo uitvoerig stilgestaan om duidelijk te doen uitkomen hoe groot deze zijn geweest. Men kan zich deze veranderingen haast niet groot genoeg voorstellen. De Groninger heereboer, zooals de 19de eeuw en de 20ste eeuw die kennen en die in ons land een unicum vormt, is in deze periode gegroeid.

In het boekje „De Groninger Landbouwer en zijn Vak", dat de reeds meer genoemde J. F. Zijlker in 1843 publiceert, treedt ons de moderne Groninger boer tegemoet. Niets is bij een man als Zijlker meer te bekennen van den weinig ontwikkelden, slovenden, traditioneel handelenden boer van het midden van de 18de eeuw. Er is hier een ontwikkeld man aan het woord, de leider van een naar de eischen des tijds ingericht bedrijf. Hij kent de geestelijke en maatschappelijke stroomingen van zijn tijd en neemt hierin actief en welbewust deel. Hij vraagt voor de jonge boeren een ruime algemeene ontwikkeling, kennis van de vreemde talen om buitenlandsche geschriften over de landbouwwetenschap te kunnen lezen en spreekt zelfs reeds over proefboerderijen. Natuurlijk hadden niet allen het peil van dezen man bereikt, die later als eerste Groninger boer een plaats vindt in de Tweede Kamer, doch aan den anderen kant stond hij geenszins alleen. Er had een revolutionnaire verandering in het leven van den Groninger boer plaats gevonden en in de geschriften van dien tijd voelt men den trots over den geweldigen sprong voorwaarts, dien men had gemaakt.

Om volledig te zijn moet ik nog op één ding de aandacht vestigen, nl. dat niet alleen de boer, doch ook zijn vrouw in deze periode haar leven belangrijk had zien wijzigen. Men moet zich voorstellen, dat in de 18de eeuw de Groninger boerenvrouw naast haar man haar plaats innam op den akker en in den stal; hooien, melken, enz. vormden haar dagelijksche bezigheden. In den tijd, dat haar man groeide van den 18de eeuwschen boer tot den 19de eeuwschen heereboer, werd ook haar positie een geheel andere. Het werk in het bedrijf liet zij varen ten behoeve van de huishouding, die overigens nog drukte genoeg gaf. Ook haar ontwikkeling nam toe en ook zij maakte zich geestelijk los uit de sfeer van het boerenleven van de

18de eeuw. Ook zij werd modern. Het blijkt o.a. uit het verdwijnen van de ouderwetsche boerenkleederdracht, die, zooals bekend, hier vroeger even goed heeft bestaan als elders, doch die omstreeks het midden van de 19de eeuw reeds uit den tijd was.

Ik heb getracht U den maatschappelijken en geestelijken achtergrond te schilderen van de grondige wijziging, die in de verhouding tusschen boer en landarbeider optrad. Dat al deze veranderingen, die ik U heb opgesomd, deze verhouding niet onberoerd konden laten, spreekt wel van zelf.

Een uiterlijk gevolg van de verandering in het economische denken en in de bedrijfsvoering van den Groninger boer was een zeer sterke toename van het aantal arbeidskrachten. Het bouwland eischte aanzienlijk meer arbeidskrachten dan het grasland, terwijl de sterke intensiveering, die met de nieuwe landbouwmethoden gepaard ging, de arbeidsbehoefte eveneens deed stijgen. Bij gebrek aan voldoende cijfers valt het niet nauwkeurig te zeggen hoe sterk deze stijging was, doch uit verschillende gegevens valt af te leiden, dat in de periode 1775—1875 het aantal arbeidskrachten in den landbouw in Groningen op de kleigronden ongeveer 4 maal zoo hoog werd. Het aantal boeren daarentegen nam hier in de 19de eeuw weinig of niet toe en er is zelfs reden om aan te nemen, dat het aantal afnam. Het gevolg was, dat boeren en arbeiders, wat betreft hun aantal, heel anders tegenover elkaar kwamen te staan. In plaats van met enkele, vertrouwde arbeidskrachten kreeg de boer op een normale Groninger boerderij te maken met een heel legertje van ondergeschikten. Dit moest op zichzelf de verhouding al beïnvloeden.

Een belangrijke verandering, die verder optrad, was de toenemende ongelijkmatigheid van de arbeidsbehoefte in den loop van het jaar. In de 18de eeuw, toen Groningen nog grootendeels een weidegebied was, was het verschil tusschen de werkgelegenheid in den winter en in den zomer nog vrij gering. Wie den loop van de werkloosheid in de verschillende gemeenten in onze provincie wel eens heeft gevolgd, weet, dat ook in den tegenwoordigen tijd de werkloosheid in de weidegemeenten gering is en dat daar weinig verschil is in dit opzicht tusschen winter en zomer. Het systeem van vaste arbeidskrachten, dat in de 18de eeuw in Groningen algemeen heerschte, ontmoette uit bedrijfsoogpunt dan ook weinig of geen bezwaar. Toen echter door de omzetting van weide in bouwland onze provincie en vooral het Oosten, het Oldambt, meer en meer een eenzijdig akkerbouwgebied werd, veranderde in dit opzicht de situatie. Het is bekend, hoezeer in eenzijdig akkerbouwbedrijf de arbeidsbehoefte in den zomer en die in den winter uiteenloopen. Kan de boer in het hoogtepunt van de oogstperiode haast geen arbeiders genoeg krijgen, in den winter daalt de behoefte aan arbeidskrachten tot een minimum.

Aanvankelijk heeft deze sterker wordende schommeling in de arbeidsbehoefte geen moeilijkheden opgeleverd. Vanaf het begin van de moderne ontwikkeling tot 1817 is vermoedelijk de toestand gebleven als in de 18de eeuw. Weliswaar nam toen de hoeveelheid bouwland reeds regelmatig toe en werd in verband daarmee het verschil in de arbeidsbehoefte tusschen

winter en zomer reeds voortdurend grooter, doch het bleef regel, dat de arbeider in vasten dienst was.

Het idee, dat men door tijdelijk ontslaan en later weer aannemen van arbeidskrachten het kostenpeil van het bedrijf kon drukken, was bij de boeren nog niet opgekomen en strookte ook niet met de traditioneele opvattingen omtrent de verhouding tusschen boer en arbeider. Al had de boer in den winter dan ook geen productief werk voor een deel van de arbeiders, ontslaan deed hij ze niet en de hooge graanprijzen maakten het hem mogelijk om zich dit te veroorloven. Dit werd echter anders, toen zich in 1818 een catastrofale daling in de graanprijzen voordeed, die de nieuw verworven welvaart van de Groninger boeren dreigde te vernietigen. De verbeteringen in het bedrijf werden tijdelijk gestaakt en het personeel, dat de boer in den winter niet noodig had, werd naar huis gestuurd. De ellende, die in deze jaren op het platteland van Groningen heeft geheerscht, was onbeschrijfelijk. Armoede, ontbering en zelfs hongerdood was het lot van vele arbeiders.

De graanprijzen herstelden zich na verloop van jaren weer en de vooruitgang in den landbouw zette zich voort. De oude toestanden kwamen echter niet meer terug. De patriarchale verhoudingen herstelden zich niet meer. Vermoedelijk hadden, toen ze den eersten keer hun arbeiders in den winter naar huis en daarmee in de armoede moesten sturen, de meeste boeren gewetensbezwaren gevoeld. Deze bezwaren waren echter verdwenen. Ze waren er aan gewend geraakt om zich van een deel van het personeel te ontdoen, als de hoeveelheid werk afnam. Daar kwam bij, dat deze handelwijze in zekeren zin steun vond in de bij de boeren steeds meer tot gemeengoed wordende liberale opvattingen op economisch gebied. De opvatting, dat het een natuurlijke zaak was, dat de arbeid, evenals andere goederen en diensten, onderhevig was aan de wet van vraag en aanbod en verder de idee, dat ieder door zijn eigen belang het best te dienen meteen het algemeen belang het beste diende, vormden een gemakkelijk excuus om niet meer arbeidskrachten aan te houden dan in verband met de behoeften van het bedrijf strikt noodzakelijk was.

Een en ander leidde er toe, dat het gebruik van losse arbeidskrachten in den landbouw in de provincie Groningen in den loop van de 19de eeuw overhand toenam. „De in het bedrijf noodige arbeid geschiedde in de vorige eeuw bijna uitsluitend door inwonende werkboden en vaste arbeiders tegen vaste dagloonen. Later en vooral thans wordt een groot gedeelte van het werk, waaronder bijna al het graafwerk en het wieden, uitbesteed aan uitwonend werkvolk tegen belooning naar gelang van het werk, of ook de vraag en aanbod daarvan.", schrijft de afdeeling Beerta van de Maatschappij van Nijverheid van Onderdendam in 1857.

Het begeleidende verschijnsel van den arbeid in los verband was de winterwerkloosheid, die de geheele 19de eeuw door voor het platteland van Groningen en in het bijzonder voor het Oostelijke gedeelte een plaag is geweest. Reeds in 1843 maakt de meergenoemde Zijlker zich zorgen over dit verschijnsel en telkens weer wordt het opnieuw aan de orde gesteld. Zoo ziet men met tusschenpoozen bij de voorgangsters van de Groninger Maatschappij van Landbouw telkens weer de winterwerkloosheid

als een der vraagpunten voor de afdeelingen op het programma staan.

Het spreekt vanzelf, dat met deze voortdurende toename van het aantal losse arbeidskrachten de oude vertrouwelijke verhoudingen tusschen boer en arbeider steeds meer verloren gingen. In de 18de eeuw waren, zooals ik reeds enkele malen opmerkte, alle arbeidskrachten practisch vaste arbeidskrachten. Zè werkten in den regel jaren achtereen bij denzelfden boer en hoorden bij den boer en bij de boerderij. De losse arbeidskrachten gingen echter van den een naar den ander. De boer had enkel nog belangstelling voor hun arbeidsprestaties en zij voor het loon, dat ze van den boer ontvingen. Persoonlijke belangstelling over en weer bestond er niet meer, de relatie was zuiver zakelijk geworden.

Waren de toename van het aantal arbeiders en verder de groeiende neiging om met losse arbeidskrachten te werken uiterlijke oorzaken, die de oude persoonlijke verhoudingen tusschen boer en arbeider ondermijnden, daarnaast waren er oorzaken, die van binnenuit de verhoudingen aantastten en die ook de verhouding van den boer tot de inwonende arbeidskrachten en de nog overgebleven vaste arbeiders een geheel ander karakter gaven. Ik doel hiermee op de verandering in de levenssfeer van de boeren, die er toe leidde, dat zij zich in het huiselijk leven losmaakten van het personeel en ook voor het overige dit steeds meer aan zich zelf overlieten.

Ik heb er uitvoerig op gewezen, hoe sedert het eind van de 18de eeuw het leven van boer en boerin zich meer en meer wijzigde en zoowel hun geestelijke, als hun materieele levensbehoeften geleidelijk geheel anders werden, hoe kleeding, woning, cultureel leven, ontspanning en vermaken, enz. alles veranderde. Dit alles ging aan de arbeiders voorbij. Hun geestelijk milieu bleef zooals het was. Zoo groeide tusschen beide een geestelijke kloof. Hun interesse ging een verschillenden kant uit. De oude gemeenzame omgang verdween en de innerlijke samenhang tusschen het groepje menschen, dat samen in en om de boerderij leefde, ging verloren. Langzamerhand begon de boeren het voortdurende samenzijn in hetzelfde vertrek met het personeel te hinderen en de grootere woningen, die, zooals ik reeds opmerkte, omstreeks de eeuwwisseling werden gebouwd, gaven de boeren de mogelijkheid om deze moeilijkheid op te lossen. Het personeel werd naar een ander vertrek verwezen. Om U het te laten hooren in de woorden van den tijdgenoot, citeer ik de afdeeling Beerta van de Maatschappij van Nijverheid, die in 1857 schreef: „Dit alles (n.l. de verandering in de geestelijke en materieele behoeften) nam bij den boer een sneller voortgang, dan bij de werkboden. Hierdoor wordt het verschil van beschaving en ontwikkeling tusschen de huisgenooten natuurlijk grooter, hetwelk als vanzelf verschil van denkbeelden en genietingen teweegbracht. Hierdoor wordt het onderling verkeer gevolgelijk minder nauw en meer afgezonderd, waartoe bij het toenemend vermogen des landmans, zijne ruimere woning te geschikter gelegenheid biedt."

Het spreekt wel vanzelf, dat deze scheiding van boerengezin en personeel binnen de woning het uiteenwijken van de levens van den boer en die van zijn medewerkers nog in de hand werkte. Het samenwonen had hen samengebonden, het gescheï-

den wonen dreef hen nog meer uiteen. Boer en arbeider kwamen steeds meer los van elkaar te staan. De moeilijkheden, de behoeften en de nooden van de arbeiders, waar de boeren en hun gezinnen vroeger in den letterlijken zin in meeleefden, kwamen steeds meer buiten hun belangstelling te liggen. Meer en meer werden de arbeiders voor hen tot vreemden, menschen van een ander soort, waar ze niet meer mee konden verkeeren als gelijken.

De leden van een commissie uit de Maatschappij van Nijverheid van Onderdendam, die in 1851 rapporteerde over den toestand der dienstbaren, stelde zich de vraag: „Kan een beschaafd en zedelijk landbouwer zulke dienstboden als leden in zijn gezin opnemen?" Ze geven zelf een antwoord: „Neen, dat kan hij niet" enz.

Het is duidelijk genoeg. De boeren beschouwden hun personeel niet meer als te behooren tot hun kring. Het waren voor hen vreemden geworden, andere menschen, menschen, wier leven men niet meer kon aanvoelen en waarvan men niet meer begreep, dan men in het algemeen ooit kan begrijpen van het leven van een andere sociale groep dan de eigene.

Zoo zien we dus, dat met de ontwikkeling van de moderne verhoudingen in den Groninger landbouw een volkomen uiteenvallen van de oude patriarchale gemeenschap van boer en arbeider gepaard ging. Voor den geestelijken en materiëelen toestand van de arbeiders had dit slechte gevolgen. Al was de materiëele toestand van den landarbeider in de 18de eeuw zeker niet schitterend, hij had in ieder geval door het vaste dienstverband regelmatige inkomsten. En hij wist, dat de boer hem niet in den steek zou laten, dat hij, zoolang er op de boerderij nog iets was, geen gebrek zou lijden. Het groote dak van de boerderij beschutte allen.

Dit alles nu ging in de 19de eeuw steeds meer verloren. De werkloosheid in den winter leverde een groot deel van de arbeidersgezinnen in het koude jaargetijde over aan armoede, gebrek en dikwijls honger. De boer voelde voor dezen lossen arbeider geen verantwoordelijkheid meer en ook voor den overgebleven vasten arbeider ging dit gevoel van verantwoordelijkheid steeds meer verloren. Het was niet meer **zijn** arbeider, een lid van zijn grooter gezin, het was **een** arbeider, waaraan hij misschien als sociaal voelend mensch via het kerkelijk armbestuur of op een andere indirecte wijze hulp verleende, maar waarvoor hij niet meer die directe persoonlijke zorg had, die de 18de eeuwsche arbeider van zijn boer ondervond. Meer en meer werd de materieele verhouding tusschen boer en arbeider enkel beheerscht door de wet van vraag en aanbod en daar in den regel het aanbod de vraag overtrof — als er in de streek zelf geen aanbod genoeg was, waren er altijd nog arbeiders te vinden in Friesland, Westerwolde of het aangrenzende deel van Duitschland — werd deze wet van vraag en aanbod voor den arbeider een harde wet. Hoewel wij over het verloop van de landarbeidersloonen in den loop van de 19de eeuw niet al te veel gegevens hebben, staat wel vast, dat deze loonen in den loop der eeuw eerder gedaald dan gestegen zijn. Eerst tegen het eind van de eeuw valt eenige stijging te constateeren. Hierbij dient men in aanmerking te nemen, dat door de steeds verbeterde landbouwmethoden de opbrengst van den grond

voortdurend steeg, terwijl vooral omstreeks het midden van de eeuw tientallen jaren achtereen de graanprijzen zeer gunstig waren.

Geestelijk was de toestand van de arbeiders nauwelijks minder treurig. Het inwonend personeel op de boerderij werd, nadat het in het dagelijksche leven geleidelijk geheel van het boerengezin was afgescheiden, vrijwel geheel aan zichzelf overgelaten. Het rapport van de Maatschappij van Nijverheid van 1851, dat ik reeds eerder noemde, schildert ons de inwonende meiden en knechten als verwilderd en verliederlijkt. Met zijn allen, soms met zijn zessen of zevenen, zaten ze na den werktijd bijeen in een ongezellig vertrek met als eenige meubelen een tafel en een paar banken, waar dikwijls vuur en licht ontbraken, zoodat ze 's winters vaak hun heil zochten in den koestal. Gelegenheid voor rustige ontspanning, voor lezen e.d. was er niet, zoodat ze, om eenige gezelligheid te vinden, dikwijls 's avonds de café's opzochten. Dronkenschap, vechtpartijen, enz. waren hiervan het gevolg.

Een ander gevolg van het wegvallen van het medeleven en daarmee van de contrôle van het boerengezin op het personeel en van dit leven zonder verheffing en zonder eenige gezonde afwisseling, was een sexueele ongebondenheid, die alle perken te buiten ging. Meiden en knechten kwamen voortdurend met elkaar in aanraking, niets en niemand remde hen. Ik zal over dit punt niet verder uitweiden: wie een beeld wil krijgen van de ellendige toestanden op dit gebied, leze weer het meergenoemde rapport. Wanneer een en ander tenslotte leidde tot een huwelijk, was er in den regel geen geld aanwezig om de meest noodzakelijke dingen te koopen en er volgde dan een leven van zwoegen en sloven, van ellende, armoede en gebrek, een leven zonder geluk, zonder iets moois.

Zoo verwijderden zich, in de eeuw, liggende tusschen het laatste kwart van de 18de eeuw en het laatste kwart van de 19de eeuw, arbeiders en boeren steeds meer van elkaar. Aan het eind van de 18de eeuw vormen boeren en arbeiders nog een samenhangende eenheid. Er was verschil in welstand en verschil in aanzien, maar aan den anderen kant waren ze van één soort en leefden in één en dezelfde wereld. Aan het eind van de 19de eeuw hebben we te maken met twee klassen, die geheel los van elkaar staan, die verschillen in leefwijze, in denkbeelden, in godsdienstige opvattingen, in ontspanningen en genietingen, in al haar maatschappelijke gedragingen. Het kleine gemeenschapje, dat boer en arbeiders eens samen hadden gevormd, was verbroken. Van een medewerker, die op voet van gemeenzaamheid met zijn boer omging, en die kon rekenen op de sympathie, het medevoelen en het medeleven van zijn werkgever en zijn gezin, was de arbeider geworden tot een proletariër, gesloten buiten de gemeenschap van de menschen, waarvoor hij moest werken, terwijl hij geestelijk en materieel in een betreurenswaardigen toestand verkeerde.

In het begin van mijn uiteenzetting heb ik de patriarchale verhouding, zooals die in de 18de eeuw heerschte, van den kant van den boer gekarakteriseerd door de woorden gezag en verantwoordelijkheid. Van deze beide heeft de verantwoordelijkheid de 19de eeuw niet meer overleefd. De boer aan het

eind van de 19de eeuw en trouwens reeds lang daarvoor, voelde zich niet meer verantwoordelijk voor den landarbeider en zijn lot. Van een persoonlijken band was de verhouding werkgever-werknemer geworden tot een zakelijke relatie, geregeerd door de wet van vraag en aanbod. Ik heb U er op gewezen, hoe de geheele maatschappelijke ontwikkeling op het platteland van Groningen het ontstaan van deze veranderde houding van den boer t.o.v. zijn arbeiders in de hand heeft gewerkt. Ongetwijfeld heeft ook overheerschen van de liberale gedachtenwereld deze ontwikkeling bevorderd. Het liberalisme leerde immers, dat de maatschappij het meest gebaat was bij een zoo goed mogelijk behartigen van de eigen belangen door het individu, bij het zich in onbelemmerde vrijheid vormen van loonen, prijzen, enz.

Het ligt voor de hand, dat een dergelijke leer de verzakelijking van de arbeidsverhoudingen in de hand moest werken en gezien de toestanden, zooals ze waren, de positie van den arbeider moest verzwakken. Niet dat dit ooit de bedoeling is geweest van de voortrekkers van het liberalisme onder de Groninger boeren. Integendeel, deze menschen, zooals bijvoorbeeld de meergenoemde Zijlker, waren idealisten, die de overtuiging hadden, dat de doorwerking van de liberale ideeën niet alleen de boeren, doch ook de arbeiders in hooge mate ten goede zouden komen. Zij hoopten en verwachtten, door bevordering van de ontwikkeling van de arbeiders, door het aankweeken van spaarzaamheid, door het stimuleeren van eigen initiatief, de arbeiders evengoed als de boeren tot hoogere welvaart te kunnen brengen. Als zij beweerden, dat armoede eigen schuld was, dan was dat geen egoïstisch afschuiven van verantwoordelijkheid, maar diepe overtuiging. Ik zou U tal van voorbeelden kunnen noemen, waaruit blijkt, dat deze mannen niet alleen in woorden hun idealen hadden, maar ook tal van pogingen aanwendden om op de naar hun meening juiste wijze, de belangen van de arbeiders te bevorderen. Hoe verdienstelijk deze pogingen ook waren en hoe belangrijk indirect ook de resultaten zijn geweest, het sociale vraagstuk, dat steeds beangstigender vormen aannam en waarvan tal van figuren in de boerenwereld zich meer en meer bewust worden, loste men er niet mee op.

Tegen het eind van de 19de eeuw verslappen langzamerhand de pogingen om met de typisch liberale middelen het arbeidersvraagstuk aan te vatten. De mislukking was te duidelijk en men gaf den moed op. In de wijziging van de verhouding boer-arbeider in den loop der 19de eeuw waren, tot het eind van de vorige eeuw, de boeren volledig de actieve partij. De arbeiders hebben de verandering, die hun positie onderging, lijdelijk ondergaan. Ik heb hun positie onder de patriarchale verhoudingen in de 18de eeuw gekenmerkt met de woorden trouw en afhankelijkheid. De afhankelijkheid bestond aan het eind van de 19de eeuw nog evenzeer als in de 18de eeuw en hoewel het begrip trouw moeilijk te rijmen valt met de zakelijke verhouding, zooals die in de 19de eeuw was vergroeid, was van een actief opzeggen van vertrouwen in den boer, in den zin van een verzet tegen de ongunstige positie, waarin zij waren geraakt, nog niets te bespeuren.

Over de ontwikkeling sedert het eind van de vorige eeuw kan ik betrekkelijk kort zijn. Het is bekend, hoe na 1880 de verhoudingen totaal veranderden. Arbeidersbeweging en socialisme begonnen vat te krijgen op het platteland van Groningen.

Vooral in het Oosten van de provincie was de beweging buitengewoon heftig. Met een vurig enthousiasme stortten de landarbeiders zich hier in de socialistische beweging. Het woord van Domela Nieuwenhuis en zijn medestanders klonk hun als een evangelie in de ooren, een nieuwe wereld ging voor hen open. De belofte, dat zij als gelijkgerechtigden zouden meedeelen in den rijkdom der aarde, deed plotseling een geheel andere geestesgesteldheid bij hen wakker worden. Velen dachten, dat de komst van de socialistische maatschappij en daarmee van een leven van geluk voor hen aanstaande was. De eerste roes verdween weer, de verwezenlijking van het ideaal bleef te lang uit. De arbeider viel echter niet weer terug in de mentaliteit van lijdelijk aanvaarden van zijn toestand. De strijdvaardige geest, die door de socialistische propaganda was gewekt, bleef en maakte zich, zij het in een gematigder vorm, ook meester van die groepen van arbeiders, die wegens hun godsdienstige opvattingen, afkeerig waren van het socialisme. En zoo volgde de langdurige periode van de telkens weer oplaaiende arbeidsconflicten, nu eens heftiger en grooter van omvang, dan weer eens van meer plaatselijken en incidenteelen aard. Tegenover de organisaties, waarin de arbeiders zich hadden verbonden, stelden de boeren de werkgeversorganisaties en wanneer ze niet openlijk met elkaar in strijd waren gewikkeld, stonden ze op voet van gewapenden vrede tegenover elkaar. De felheid, waarmee sommige conflicten werden uitgevochten, was opvallend; weinig stakingen in Nederland brachten de hartstochten zoo zeer in beroering als de groote arbeidsconflicten in den Groninger landbouw. Wie bijvoorbeeld de groote staking in het Oldambt in 1929 heeft meegemaakt, weet, hoezeer deze sociale strijd de gemoederen in beweging bracht, hoe grimmig en onverzettelijk de beide partijen tegenover elkaar stonden.

De klassetegenstellingen hebben gedurende de laatste tientallen jaren het maatschappelijke leven te platten lande van Groningen grootendeels zijn stempel gegeven. Ook wanneer er geen openlijke strijd was, werd de stemming er in sterke mate door beïnvloed. Vooral weer in het Oosten van de provincie trad dit duidelijk aan den dag. Het geheele dorpsleven stond daar in het teeken van de tegenstelling boer-arbeider; zelfs tot de kinderen op de schoolpleinen drong de strijd door. Doch ook daar, waar uiterlijk de verhoudingen minder toegespitst waren, was de tegenstelling wel degelijk aanwezig; het is twijfelachtig of in wezen de verhouding boer-arbeider op het Hoogeland wel zooveel beter was dan in het Oldambt; de ervaringen in de achter ons liggende oorlogsjaren doen hieraan twijfelen.

Wij staan misschien nog te dicht op deze periode van klassenstrijd, om ze in haar juiste beteekenis te zien; over een halve eeuw zal men haar beter op haar waarde kunnen schatten dan wij het nu kunnen. Eén ding staat echter wel vast, dat het volkomen onjuist is, om den gang van zaken in de laatste tientallen jaren te zien als een gevolg van de propaganda van enkele voormannen der arbeiders, zooals velen langen tijd hebben geloofd. Domela Nieuwenhuis en anderen, die na hem kwamen, mogen misschien aanleiding geweest zijn tot het ontstaan van socialisme en arbeidersbeweging onder de Groninger landarbeiders, oorzaak waren zij niet. Oorzaak waren de

groote veranderingen en wel de veranderingen ten ongunste, die de positie van den arbeider in den loop van de 19de eeuw had ondergaan. De periode van strijd, die achter ons ligt, dient men te zien als een reactie van de zijde van de arbeiders op deze ontwikkeling in de 19de eeuw. Wie terug wil naar goede arbeidsverhoudingen dient zich er voor te wachten zich de periode van vóór 1880 als voorbeeld te stellen. Afgezien nog van den materieelen toestand van den arbeider, waren de verhoudingen voor 1880 niet goed, doch uitgesproken slecht, al droegen zij dan ook den uiterlijken schijn van vrede en rust.

Zonder de 18de eeuw te willen idealiseeren en nog minder de patriarchale verhoudingen als voorbeeld voor de toekomst te willen stellen, kan men zeggen, dat de verhouding tusschen boeren en arbeiders toen een zekere rechtvaardigheid had en menschelijk aanvaardbaar was.

Zooals in een gezin het vaderlijk gezag en de onderwerping daaraan van de kinderen zedelijk aanvaardbaar is, omdat dit gepaard gaat met een gevoel van verantwoordelijkheid van de zijde van den vader voor het welgaan van de kinderen, zoo was het gezag van den boer over zijn personeel en de afhankelijke positie van den arbeider aanvaardbaar, omdat de boer zich verantwoordelijk voelde voor het welgaan van den arbeider. Men kan van meening verschillen of een dergelijke afhankelijkheidsverhouding niet altijd strijdig is met de menschelijke waardigheid, doch de feiten wijzen uit, dat in heden en verleden afhankelijkheidsverhoudingen, die gepaard gingen met een gevoel van verantwoordelijkheid van de zijde van dengene, die het gezag uitoefent, in den regel aanvaard worden en het menschelijk geluk niet in den weg staan.

Wanneer echter uit een dergelijke verhouding het verantwoordelijkheidsgevoel wegvalt, dan wordt deze afhankelijkheidsverhouding, onverschillig of deze met economische of met gewelddadige middelen wordt gehandhaafd, botweg overheersching van den eenen mensch door den anderen. Wanneer uit een afhankelijkheidsverhouding het element van verantwoordelijkheid wordt weggenomen, dan vervalt daarmee de grondslag voor de wederzijdsche gevoelens van trouw en genegenheid, zonder welke iedere afhankelijkheid tot een geestelijke kwelling wordt.

Dit nu is, in groote lijnen gezien, de ontwikkeling, die als gevolg van een heele reeks van oorzaken, die ik getracht heb te schetsen, de verhouding tusschen boer en arbeider in den loop van de 19e eeuw onderging. Het gevoel van verantwoordelijkheid van de zijde van den boer verdween en daarmee verloor de verhouding van afhankelijkheid, waarin de arbeider bleef verkeeren, niet alleen haar zedelijke rechtvaardiging, doch op den duur ook haar bestaansmogelijkheid.

Dat de moeilijkheden niet veel eerder zijn ontstaan, is enkel een gevolg van de sterke kracht van de traditie, of anders gezegd, de uiterst langzame wijze waarop maatschappelijke groepen geestelijk reageeren op veranderingen in de omstandigheden, waarin zij leven. Wanneer men zoekt naar de oorzaak van de maatschappelijke conflicten, die wij de laatste tientallen jaren op het platteland van Groningen hebben gekend, moet men niet kijken naar het begin van de socialistische beweging in de tachtiger jaren van de vorige eeuw, doch dienen wij

het oog te richten op de maatschappelijke ontwikkeling in haar geheel, zooals de vorige eeuw die heeft laten zien.

In de 18de eeuw bestond er in de verhouding boer-arbeider een zeker evenwicht, dat zich demonstreerde in het feit, dat deze verhouding eeuwen lang ongeveer dezelfde kon blijven. De economische, sociale en cultureele ontwikkeling in de 19de eeuw heeft er toe geleid, dat dit evenwicht van den kant van den boer eenzijdig werd verbroken.

De ontwikkeling sedert het eind van de vorige eeuw dient men te zien als een poging van den kant van de arbeiders om de nadeelige gevolgen van deze verbreking van het evenwicht weer op te heffen.

Voor het herstel van het evenwicht stonden in principe twee wegen open. In de eerste plaats kon men probeeren te komen tot een herstel van het evenwicht op de oude basis, dus door den werkgever opnieuw te doordringen van een gevoel van verantwoordelijkheid voor zijn medewerkers en daarmee te probeeren de bestaande afhankelijkheidsverhouding opnieuw een zedelijk verantwoorden inhoud te geven.

Eenigszins generaliseerend kan men zeggen, dat van confessioneel kerkelijke zijde getracht is om langs dezen weg tot een oplossing te komen. Bij het volgen van dezen weg had men den wind niet mee. De maatschappelijke ontwikkeling in de achter ons liggende jaren ging in tegengestelde richting en men kan niet zeggen, dat de pogingen in deze richting een succes zijn geworden. Tusschen christelijke werkgevers en arbeiders en katholieke werkgevers en arbeiders zijn hierdoor de spanningen niet opgeheven, noch op het Groninger platteland, noch in Nederland in het algemeen. Het eindresultaat is geweest, dat de confessioneele arbeiders in hun eigen organisaties, zij het in een wat gematigder vorm, in hoofdzaak ook den anderen weg hebben gevolgd.

Deze andere weg was het zoeken naar een nieuwe verhouding op een nieuwen grondslag. Hij is in het algemeen door de links geöriënteerde arbeiders gevolgd. Deze hebben het wegvallen van het gevoel van verantwoordelijkheid bij de werkgevers en daarmee de verzakelijking van de onderlinge verhouding, aanvaard en in zekeren zin zelfs toegejuicht. Zij hebben daar echter hun eischen tegenovergesteld en deze eischen beteekenen in wezen het opheffen van de afhankelijkheidsverhouding. Zij wenschten onafhankelijk te zijn van den werkgever, dat wil zeggen gelijkgerechtigd, gelijkgerechtigd economisch, geestelijk en sociaal.

Men zou een ernstige vergissing maken, wanneer men de beweegredenen van den strijd van de arbeiders alleen of zelfs maar in de eerste plaats in de materieele sfeer zou zoeken. Het is niet onbegrijpelijk, dat deze fout wordt gemaakt. Bijna altijd immers waren materieele verlangens de inzet van de stakingen, die wij in de laatste tientallen jaren hebben gekend. Dat dit zoo was, ligt wel voor de hand. In de eerste plaats was het vooral in het begin van de strijdperiode zoo, dat de arbeider het materieel zoo slecht had, dat deze zijde van het vraagstuk als vanzelf op den voorgrond moest treden. In de tweede plaats is het zeer moeilijk om de niet-materieele verlangens zoodanig te formuleeren, dat zij als stakingseischen kunnen worden gebruikt. Vooral mag men echter niet vergeten,

dat in onze samenleving maatschappelijke positie en sociaal aanzien in zoo sterke mate worden bepaald door geld.

Voor geld is, of althans schijnt, in de wereld alles te koop en het ligt daarom voor de hand, dat de arbeider in zijn streven naar onafhankelijkheid, deze in de eerste plaats zocht te vinden in versterking van zijn materieele positie. In zijn diepste wezen gaat de strijd niet in de eerste plaats om materieele dingen. Het gaat om de erkenning als mensch. Ik heb vaak den indruk, dat de Groninger boeren zich niet volledig realiseeren, hoe diep het de arbeiders steekt, dat ze maatschappelijk de minderen zijn en daaraan telkens weer worden herinnerd. Ik beschik door verschillende enquêtes over vele en uitvoerige mededeelingen over de verhouding boer-landarbeider, mededeelingen van boeren, van landarbeiders en andere bewoners van ons platteland en mijn eindconclusie hieruit is, dat het verlangen naar een maatschappelijke gelijkgerechtigheid bij den arbeider veel dieper zit dan het verlangen naar een beter materieel bestaan op zichzelf. Juist het gevoel van afhankelijkheid, dat men tegenover den boer nog steeds bezit, maakt, dat men het tegenover hem niet uit, althans niet rechtsreeks, doch het verkropt. Wanneer een jonge boer een ouden arbeider met „doe" aanspreekt en verwacht, dat hij zelf met „ie" aangesproken wordt, dan bedoelt hij daarmee niets verkeerds misschien, uiterlijk zal de arbeider in den regel niets laten blijken. Maar het steekt en schept wrok.

Het is een opmerkelijk feit, dat practisch geen enkele landarbeider, die zich daarover een idee vormt, zijn zoon, als het anders kan, landarbeider wil laten worden. Ik heb vele landarbeiders hierover gehoord, doch zelden werd hiervoor de te lage belooning van de landarbeiders, vergeleken met andere groepen in onze maatschappij, als de belangrijkste reden aangevoerd; men wenschte in de eerste plaats, dat zijn kind niet afhankelijk zou zijn van de boeren.

Men zal misschien opmerken, dat de stedelijke arbeider ook geenszins een onafhankelijke positie bezit. Hier doet zich echter een typisch verschil voor tusschen het groote industriëele bedrijf en de boerderij. In feite bestaat de afhankelijkheid in het industriëele grootbedrijf natuurlijk evenzeer. De arbeider ervaart daar echter deze afhankelijkheid van zijn werkgever persoonlijk niet of nauwelijks, doordat tusschen hen beiden weinig of vaak in het geheel geen persoonlijk contact bestaat. Voorzoover hij in het bedrijf zich in zijn persoonlijk onafhankelijkheidsgevoel gekwetst voelt, richt zijn bezwaar zich meestal tegen dengene, die direct boven hem staat, n.l. den werkbaas, die in den regel in het industrieel bedrijf de „Kop van Jut" is. Voorzoover hij zich richt tegen zijn werkgever, richt hij zich tegen dezen als vertegenwoordiger van een bepaalde maatschappelijke groep, niet als persoon. Een dergelijke algemeene maatschappelijke overtuiging is veel meer theoretisch en abstract en beweegt het gemoed lang niet in die mate als een verkeerde persoonlijke verhouding. De boer is echter zijn eigen werkbaas in den regel en zijn verhouding tot zijn medewerkers draagt daardoor veel meer een persoonlijk karakter. Bezit deze verhouding, gezien vanuit het oogpunt van den arbeider, onvolkomenheden, dan treffen deze veel dieper, dan wanneer het een groot industriëel bedrijf betrof.

Het vraagstuk van het scheppen van een goede verhouding tusschen werkgever en werknemer is daarom in het landbouw-

bedrijf in principe moeilijker, dan in het industrieele bedrijf, al staat daar tegenover, dat, wanneer een goede verhouding is bereikt, deze ook beter kan zijn, dan in de industrie ooit mogelijk is.

Is het mogelijk om weer tot een inderdaad goede verhouding tusschen den leider van het landbouwbedrijf en zijn medewerker te komen? Ik gebruik met opzet niet de woorden boer en landarbeider, omdat in principe de beantwoording van deze vraag onafhankelijk is van het economische stelsel, dat men zich voor de toekomst voorstelt. Ook bij volledige socialisatie zal men leiders van bedrijven en onder hun leiding staande medewerkers overhouden en ook tusschen deze kan een onbevredigende verhouding bestaan.

Laat ik voorop stellen, dat terugkeer naar de patriarchale verhouding, naar een verhouding, geheel gebaseerd op verantwoordelijkheid eenerzijds en afhankelijkheid anderzijds, niet mogelijk is. Is het echter mogelijk den arbeider, den medewerker, een zoodanig gevoel van geestelijke en materieele onafhankelijkheid, van gelijkberechtigdheid te geven, dat deze in het algemeen gesproken op den duur voor hem aanvaardbaar zal zijn? Het wil mij voorkomen, dat het mogelijk is op dezen weg veel verder te komen, dan wij reeds gegaan zijn. Het spreekt vanzelf, dat de landbouw hierin niet apart kan staan, doch wat dat betreft in het kader van onze heele maatschappij moet passen.

Hoe aantrekkelijk dit op zich zelf ook zou zijn, ik geloof niet, dat het op mijn weg ligt om hier in dit verband uitvoerig te gaan schetsen, hoe het naar mijn meening mogelijk zou zijn om een verhouding tusschen boer en arbeider te doen groeien, als die van vrije menschen tegenover elkaar, waarbij de één van den ander leiding aanvaardt, zonder dat deze leiding gevoeld wordt als overheersching van den een over den ander. Ik weet, dat het bereiken van dit doel met zeer vele en groote materieele en vooral geestelijke moeilijkheden gepaard gaat, doch ik weet ook, dat de arbeiderswereld niet tot rust zal komen voordat dit doel, in groote lijnen gezien, inderdaad bereikt is. Zooals gezegd, lijkt het me mogelijk om in hoofdzaak zoo ver te komen. Wij kennen in onze maatschappij, vooral in de intellectueele wereld, tal van werkgemeenschappen, waar dergelijke verhoudingen bestaan. Er is geen principieele reden, waarom dit in het bedrijfsleven en daarmee in het boerenbedrijf niet zou kunnen.

Een vraag is echter, hoe dit doel zal worden bereikt. Tot nu toe is het voornamelijk gegaan langs den weg van strijd. De arbeiders stelden hun eischen, de boeren gaven daar in meerdere of mindere mate aan toe, al naar gelang van omstandigheden. Dat het zoo ging, is begrijpelijk. Voor de boeren beteekende de strijd van de arbeiders een aanval op gevestigde verhoudingen, zooals die in de vorige eeuw waren gegroeid en wel een plotselinge en heftige aanval en dat daartegen verzet ontstond, spreekt vanzelf. Zal het in de toekomst zoo doorgaan en dus opnieuw een periode van heftige conflicten voor ons liggen? Want men dient zich wel te bedenken, dat de verlangens van de arbeiders nog geenszins een eindpunt hebben bereikt.

Het wil me voorkomen, dat het mogelijk moet zijn dit te

voorkomen. Naar mijn meening is geleidelijk bij de boeren de overtuiging gegroeid, dat in principe de verlangens van de arbeiders niet ongerechtvaardigd zijn. Het feit, dat de verantwoordelijkheid voor de vaststelling van loonen en prijzen thans in wezen ligt bij de regeering, heeft aan de materieele belangentegenstelling tusschen boeren en arbeiders een groot deel van haar beteekenis ontnomen en samenwerking vergemakkelijkt.

De tijd is, dunkt me, gekomen, dat de boeren die negatieve instelling, die hun houding sedert het eind van de 19de eeuw heeft gekenmerkt, laten varen en er positief aan meewerken om den arbeider materieel, doch vooral geestelijk die positie te verschaffen, waarin bedrijf en dorpsgemeenschap voor hem weer een innerlijk aanvaarde levenssfeer worden. Ik weet, dat deze taak moeilijk is en dat de teleurstellingen vele zullen zijn. Er zit veel oud zeer en het wantrouwen is veelal groot. Het is echter het belang van de boeren zelf om met de arbeiders dezen weg te bewandelen. Het is een historische noodzaak, dat deze weg afgelegd wordt en het is èn voor de boeren zelf, èn voor ieder ander beter, dat deze weg mèt hen gegaan wordt dan tégen hen.